

УДК 801.73:001.4

Зоряна Висоцька

Актуальні парадигми дослідження наукового тексту

У статті розглянуто поняття «науковий текст». Виокремлено критерії визначення цілісного тексту як одиниці спілкування. Схарактеризовано основні підходи до аналізу наукового тексту. Визначено основні аспекти дослідження наукового тексту. Обґрунтовано погляди багатьох українських та зарубіжних учених щодо розуміння тексту як рівня мовної системи.

Ключові слова: науковий текст, організація тексту, мовна системність, мовна організація тексту, комунікативна ситуація, екстралінгвальні чинники.

Постановка наукової проблеми та її значення. Мовостиль ученого як результат комунікативно-пізнавальної діяльності має усну та писемну текстову форми вияву. Створюючи текст, автор розраховує на певний тип його сприймання і розуміння, тому виклад інформації оформлює так, щоб подати її максимально доступно, при цьому виявляючи своє ставлення до предмета й ступінь інформованості. В сукупності це формує логіко-комунікативний і модальний план тексту.

Текст – одиниця писемної мови, яка обслуговує кількісно невизначену аудиторію, тому труднощі мовного спілкування, на думку О. Пешковського, зростають із зростанням кількості тих, хто спілкується, і досягають максимуму, тому поняття тексту у лінгвістиці завжди залишається одним із найменш розроблених, що й зумовлює важливість пропонованого дослідження. Сьогодні ситуація в лінгвістиці (і науках, які вивчають мову людини у процесі її діяльності та спілкуванні) свідчить, що дослідники часто запозичують певні поняття, визначення, підходи й іноді об'єднують їх без потрібних уточнень, тому особливо актуалізується питання про різні рівні лінгвістичного дослідження в межах динамічної (функціональної) теорії мови.

Дослідження наукового тексту на сучасному етапі здійснюють у парадигмах лінгвістики тексту, стилістики тексту, граматики тексту, комунікативної лінгвістики, теорії тексту. Наявність цих напрямків оприявлює труднощі вивчення цього лінгвістичного феномену; зміщення фокусу розгляду тексту зумовлює новітні напрями його інтерпретації. Класичні засади теорії наукової мови сформульовано у працях німецьких мовознавців (Л. Вейсгербер, Л. Макензен, К. Корн, Е. Кельвель), також у працях Р. Якобсона, А. Мартіне.

Мета і завдання статті – розглянути актуальні парадигми дослідження наукового тексту.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Будь-який текст – це мисленнєво-мовне утворення.

Реалізуючи комунікативне завдання, автор свідомо організовує текст. Науковий текст порівняно з іншими має певні особливості, пояснення яким можна знайти, аналізуючи синкретично автора й адресата цього тексту.

Передусім з'ясуємо поняття «науковий текст». Спеціальне вивчення наукової мови почалося у 1960-ті роки й пов'язане з науковими працями М. Кожиної, А. Васильєвої, М. Котюрової та ін. Вони зорієнтовані на визначення специфіки наукового стилю, його об'єктивних характеристик і відмінностей від інших стилів мови, виявлення екстралінгвальних чинників формування наукового дискурсу і його стильових рис. Згодом досліджено проблеми мовної системності наукового стилю – особливості функціонування мовних одиниць усіх рівнів, внаслідок чого було доведено, що реалізація суттєвих рис наукової мови (об'єктивності, логічності, узагальнення, понятійності, точності) досягається саме мовною системністю. Принцип системності і функціональності під час аналізу мови визначив сутність підходу до вивчення наукових текстів.

Особлива організація тексту співвідноситься, за М. Кожиною, з мовною системністю. Мовна системність властива усьому твору і може бути визначена і структурована лише в цілісному тексті, якому властиве підпорядкування єдиному організуючому центру – суб'єкту пізнавальної діяльності (у науковому тексті). Важливо, що системна організація цілісного тексту пронизує всю текстову тканину твору, причому стилістично значущими виявляються всі мовні засоби, залучені в цю текстову організацію [6, с. 35].

Поглиблене дослідження наукового стилю здійснено в таких аспектах: проблема жанрів / типів наукового тексту (Л. Іванов, О. Кудасова), міжстильова і міжжанрова взаємодія (В. Салімовський, О. Лаптева); експресивність та діалогічність наукової мови (Н. Мілованова, М. Кожина, Т. Михайлюк, Л. Славгородська). У працях М. Кожиної активно досліджено поняття функціонально-семантичної категорії.

На думку В. Чернявської, текст «завжди співвідноситься з комунікативною ситуацією та її антропоцентрами: автором і адресатом, суб'єктом мовлення і його партнером/-ами комунікації» [11, с. 12]. Усі мовні одиниці, які використані у тексті, беруть участь у створенні комунікативної ситуації, тому автор тексту відбирає їх свідомо. О. Гончарова зазначає: «створюючи текст як цілісну смислову і мовленнєву структуру, кожний мовленнєвий суб'єкт знаходить потрібні елементи в мові, що будуть уміщені в текст не як цілісна структура, а фрагментарно, окремими елементами, які мовець добирає відповідно до потреби повідомлення і спілкування... Входячи до структурно-смислового цілого, головні номінативні і комунікативні одиниці системи мови слово і речення перетворюються в «текстослова» і «тексторечення», у семантиці і синтактиці яких поєднуються характеристики, що походять від системи мови і «системи тексту» [2, с. 12]. Закономірно, що семантика «текстослів»

може значно відрізнятися від семантики ізольованих слів, і лише в тексті, осмислюючись, слово актуалізує своє значення.

Найбільш поширене в лінгвістиці розуміння тексту як рівня мовної системи не можна вважати загально визнаним. Таку позицію заперечує А. Новиков. Зокрема він стверджує: «Якщо визнати текст мовною одиницею, то він повинен мати формальні ознаки інших мовних одиниць – дискретних утворень. Тому повинні бути знайдені об'єктивні критерії визначення меж тексту. Однак у літературі, по-перше, текст розуміють і як речення-висловлювання, і як надфразову єдність, і як їх сукупність. По-друге, така істотна ознака власне текстових одиниць (більших, ніж речення), як наявність смислової єдності, є надто незначним критерієм, заснованим на інтуїції дослідника» [7, с. 15].

Ураховуючи складність визначення меж текстових одиниць і текстового рівня як рівня мовної системи, звернемо увагу на цілком обґрунтовану думку про те, що «можна говорити не про структуру цілісного тексту, а лише про структуру його відрізків» [9, с. 27].

Відзначаючи труднощі граматичного підходу до визначення меж тексту, Г. Колшанський пропонує опиратися на комунікативні параметри тексту, пов'язані з його інформативною та смисловою стороною. Звертаючись до наукового тексту як цілого, неможливо не враховувати комунікативних параметрів – концепції, мети спілкування, фонду знань, суб'єкта, адресата тощо, а на поверхневому рівні – текстової організації, композиції, принципів і прийомів розгортання тексту, що визначають якісну своєрідність цілісного наукового тексту як одиниці комунікації.

Критеріями визначення цілісного тексту як одиниці спілкування є такі: *семантичний* (трактування семантики тексту [7], *комунікативно-інформативний* (реалізація задуму автора для досягнення ефективного спілкування), *функціонально-стилістичний*, що враховує цілісність єдності форми і змісту. Очевидно, що ці критерії ґрунтуються на системній єдності власне мовних ознак тексту і його екстралінгвальної основи [6]. Крім цього, на думку М. Кожині [4], можна говорити і про критерії стереотипності / новизни: з одного боку, використання готових засобів мовної системи й автоматизм у їх вживанні, з іншого – усвідомлений і цілеспрямований вибір засобів із мовної системи, а також творче формування нових термінованих понять і конструювання тексту. Співвіднесення тексту з цим критерієм дозволяє висвітлити ступінь новизни як сутність властивості наукового знання.

Застосування критеріїв визначення цілісного тексту призводить до висновку, що саме в тексті відбувається перебудова статички мови в її динаміку, тобто комунікативні можливості мови перетворюються в реальність функціонування.

Отже, вивчаючи текст необхідно виходити за межі окремого висловлювання в цілісний текст (твір). Такий вихід пов'язаний із якісно

іншим поглядом на текст, коли одних лише мовних знань недостатньо для пояснення багатьох істотних ознак тексту.

Відмінності між поняттями *текст* і *цілісний текст* зумовлені пізнавальним підходом до формування цих понять: для трактування тексту цілком достатньо лінгвістичної інтерпретації. Сутність цілісного тексту може бути визначена і пояснена лише на екстралінгвістичній основі. Для розуміння цілісного тексту недостатньо знання системи мови, оскільки «знання значень мовних одиниць ще не означає умінь оперувати ними у тексті, підкоряючись комунікативно-пізнавальним цілям» [3, с. 134].

Мовна організація тексту зумовлена його екстралінгвістичною основою – змістом і широким комунікативним контекстом. Справжній зміст текстових компонентів може бути зрозумілий у контексті не тільки цілого твору, але й ширше – сфери наукового знання.

Своєрідність функціональної стилістики як синтезуючої науки полягає у принциповій багатоаспектності аналізу тексту, що виходить за межі мови в широкий контекст його реального використання. Таким широким контекстом наукової мови, або її екстралінгвістичної основи, є комунікативно-пізнавальна діяльність не тільки автора, а й наукового співтовариства загалом. У науковому тексті представлена мовна система, зміст якої – наукове знання – об'єднані функціонально на науково-пізнавальній основі. Водночас контекст може бути актуальним для тлумачення тексту не «повністю», а вибірково – як сукупність тих чи тих чинників, найбільш значущих для предмета дослідження. Діяльнісний підхід до аналізу тексту дозволяє конкретизувати єдність тексту і його широкого контексту, який можна представити у вигляді моделі пізнавально-комунікативної діяльності, що включає автора і читача як суб'єктів пізнавальної діяльності, комунікацію та текст.

Науковий текст створюють під впливом низки екстралінгвальних чинників. Термін «екстралінгвальний» досить умовний, оскільки йдеться про функціональну природу мови, то це поняття набуває власне лінгвістичної значущості. Установити головні екстралінгвальні чинники й об'єднати їх у необхідний і достатній комплекс як основу формування тексту дозволяє саме діяльнісний підхід до аналізу наукового тексту (А. Васильєва), у якому виражено знання як продукт пізнавальної діяльності суб'єкта стосовно об'єкта. Цей підхід дозволяє конкретизувати єдність тексту і його широкого контексту.

У сучасній лінгвістиці науковий стиль вивчають із позицій функціонального підходу в синхронному і діяхронному аспектах (Р. Алікаєв, О. Баженова, М. Брандес, А. Васильєва, М. Кожина, М. Котюрова, Н. Ларіохіна, О. Митрофанова, Н. Разінкіна, Н. Рябцева, О. Шайкевич та ін.).

Сьогодні у лінгвістиці існує комплекс стильових засобів, які створюють специфіку мовної організації наукового тексту (А. Васильєва, М. Кожина, М. Котюрова, Н. Кириченко, В. Салімовський, Т. Трошева та ін.). Створено моделі цілісного наукового тексту, що визначає специфіку

організації мовних одиниць дотекстового і текстового рівнів (О. Баженова, М. Котюрова). Суб'єкт наукової діяльності виступає екстралінгвальним чинником, який сукупністю індивідуальних та соціальних рис визначає специфіку наукового тексту (Н. Болотнова, Л. Лапп, С. Гричин). У науковій сфері схарактеризовано текстові параметри наукового тексту з урахуванням екстралінгвальних чинників, що їх зумовлюють (І. Гальперін, Л. Дускаєва, Т. Матвеева, М. Котюрова, М. Кожина, Т. Плюскіна, Т. Трошева).

Вивчення наукового тексту з позицій функціонально-стилістичного підходу особливо актуальне, оскільки саме в науковому тексті представлена професійна пізнавальна діяльність ученого. Аналіз наукового тексту передбачає розуміння його змісту з урахуванням комунікативно-пізнавальної специфіки [5, с. 45]. Мета наукового тексту – внесок у наукову картину світу, носієм якої виступає адресат. Наукова картина світу, на думку О. Селіванової, – це система знань, що синтезує теоретичний доробок зі знаннями світоглядного характеру як результатом цілісного узагальнення пізнавального досвіду людства [8, с. 491]. Тому адресат наукового тексту – не просто читач і спостерігач, а партнер і співмислитель, оскільки для наукового спілкування потрібне взаєморозуміння, про це можна стверджувати, розглядаючи науковий текст як комунікативно-спрямований діалог науковців на пошук та опис невідомих знань.

Функціонально-стильовий підхід пов'язаний із вивченням текстів, які фіксують наукову мову, що забезпечує писемну комунікацію у сфері науково пізнавальної діяльності.

Науковий функціональний стиль – це історично складений, суспільно усвідомлений тип функціонування мови, що має свою мовну системність, який склався в результаті реалізації конструктивного принципу відкритої, послідовної, підкресленої логічності мови (А. Васильєва, М. Кожина).

На сучасному етапі вивчення наукової мови викликає особливий інтерес синергетичний підхід до розгляду процесів мислення, репрезентованих у науковому тексті. Варто погодитися з думкою В. Волова і Д. Китаєва, які цілеспрямовано звернулися до трансформації принципів та законів синергетики стосовно гуманітарних наук і довели, що «оскільки синергетика оперує поняттями і апаратом, розвиненим у межах природничих наук, ученим-гуманітаріям ... непросто розібратися в сукупності її ідей і уявлень» [1, с. 7]. Зауважимо, що синергетичний підхід дозволяє обґрунтувати вибір одиниці аналізу наукового тексту, зміст якого цілком можна розуміти як складну нелінійну та відкриту систему. У синергетичному осмисленні йдеться про значущість саме хаотичних явищ, із якими має справу дослідник у процесі науково-пізнавальної діяльності.

Складність вивчення проблеми мовної індивідуальності вченого значною мірою пов'язана з тим, що невідомим є поділ між стереотипним, тобто загальномовним / загальнотекстовим, та індивідуальним використанням мовних одиниць і категорій.

Особливості текстової комунікації в науковій сфері досліджуваного періоду знайшли відображення в її діалогічному характері. Саме комунікативна спрямованість наукового тексту визначає його діалогічний характер. Дослідженню проблем, пов'язаних з теорією діалогу, присвятили свої праці М. Бахтін, Л. Якубинський, Е. Поліванов, В. Виноградов та ін.

Струнку діалогічну концепцію гуманітарного пізнання створив російський філософ і філолог М. Бахтін. Він наголошує на діалогічній природі свідомості, вбачає витoki діалогізму в методі Сократа, відомого як «сократичний діалог». На думку сучасних українських дослідників, повністю монологічних текстів не існує, а діалогічність є найважливішою характеристикою тексту як модель взаємодії автора і читача [10]. Діалогічність тексту тісно пов'язана з такими його характеристиками, як осмисленість, комунікативність і персоніфікованість. Діалогічність сучасного наукового тексту охоплює і взаємодію різних смислових позицій у самому тексті, і його спрямованість на адресата та передбачення його реакцій.

У межах наукової комунікації спрямованість на адресата – неодмінна властивість наукового тексту, яка виявляється на основі принципів діалогу (І. Арнольд, М. Бахтін, Г. Богін). У науковій комунікації спрямованість на адресата реалізована в різних формах і залежить від людського чинника. Її можна розглядати як один із виявів авторської присутності (Л. Большакова, О. Гончарова), як зіткнення в тексті точок зору автора і читача (М. Котюрова), а також як включену в текст програму його інтерпретації передбачуваним читачем (Г. Фадєєва). Цей активний двосторонній процес взаємодії автора і читача змушує автора тексту постійно орієнтуватися на адресата як у доборі мовного матеріалу, так і в структуруванні тексту.

Отже, в адресованості тексту предметно й уявлення про прогнозованого читача наукового тексту, і специфіку інтерпретаційної програми, зумовленої екстралінгвістичними особливостями спеціальної наукової комунікації. Ця програма здійснена за допомогою системи лінгвістичних засобів і способів творення текстів певної функціональної спрямованості. Адресованість наукового тексту розглядають як найважливіший параметр текстовості наукових творів (Т. Дрідзе, В. Калашникова, О. Лаврентьєва).

Діалогічна природа наукового тексту найчастіше може бути актуалізована за допомогою таких мовних засобів: 1) питальних речень (у тому числі риторичних запитань) і комплексів питання-відповідь; 2) чужої мови у формі безпосередніх цитувань; 3) непрямої мови як переказу чужої думки; 4) імперативів як звертання до читача (наприклад: *зауважте, пригадаймо, погляньмо, візьмімо, вернім* та ін.); 5) експресивних засобів, зокрема емоційної та оцінної лексики, розмовної лексики, образних засобів (метафори, епітети, порівняння, фразеологізми), модальних слів, інтонаційно-синтаксичних засобів, наприклад, окличних речень; 6) вставних

і вставлених слів, конструкцій у різних функціях – уточнювальній, пояснювальній, вказівній, оцінній, додаткового повідомлення. Вважаємо, що використання мовних засобів, що забезпечують діалогічність наукового тексту, його адресованість до читача – одна з найважливіших умов ефективного формування текстотвірної компетентності останнього.

Крім діалогічності, на особливу увагу при розгляді наукового тексту заслуговують такі функціональні властивості, як експресивність, оцінність та ін. У науковому тексті характерним є використання абстрактної лексики (зокрема термінології), емоційно нейтральних одиниць, коментуючих елементів, кліше тощо для досягнення точності, однозначності, логічності викладу. Чітка логічність і своєрідна «сухість» наукової мови не виключає використання емоційно-експресивних засобів мови. Сучасні мовознавці (Г. Дядюра, М. Котюрова) стверджують, що у формуванні наукової думки бере участь і логічне, й образне мислення, лише в науковому тексті образність спрямована насамперед на інтелект читача, а вже потім – на його емоційну сферу, й інформує не тільки про об'єкт, але й суб'єкт пізнання.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Теорія і практика вивчення української наукової мови репрезентує і традиційні, класичні, й новітні дослідницькі парадигми. До останніх належить комунікативна парадигма, у контексті якої вивчають діалогічну природу наукового тексту.

Опис комунікативних властивостей наукового тексту обов'язково враховує основне прагматичне призначення мови науки – передавання знань. Щоб сприйняти, засвоїти інформацію й надалі оперувати нею, адресат повинен зрозуміти її та відповідно інтерпретувати. Адекватність сприймання закладеної у науковому тексті інформації залежить від чіткості, ясності, логічності авторського викладу. Дослідження цих параметрів визначає перспективність вивчення наукових текстів у комунікативному аспекті.

Список використаної літератури

1. Волов Т. В. Синергетика как базовая методология гуманитариев XXI века [Текст] / В. Т. Волов, Д. Ф. Китаев. – Самара : СНЦ РАН, 2005. – 275 с.
2. Гончарова Е. А. Ещё раз о стиле как научном объекте современного языкознания / Е. А. Гончарова // Текст – Дискурс – Стил. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2003. – 192 с.
3. Дридзе Т. Язык и социальная психология / Т. Дридзе. – М. : Высш. шк., 1980. – 224 с.
4. Кожина М. Н. Целый текст как объект стилистики текста / М. Н. Кожина // Stylistyka. – Opole, 1995. – № 4. – С. 33-54.
5. Котюрова М. П. Функционально-стилистический анализ научного текста / М. П. Котюрова // Речевое общение. – 1997. – Вып. 5 (5). – С. 44-47.
6. Котюрова М. П. Стилистика научной речи (учеб. пособие для студентов высш. проф. образования) / М. П. Котюрова. – М. : Академия, 2010. – 240 с.
7. Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация / А. И. Новиков. – М. : Наука, 1983. – 214 с.

8. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2010. – 844 с.

9. Фридман Л. Г. Грамматические проблемы лингвистики текста : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук / Л. Г. Фридман. – Л., 1979. – 52 с.

10. Чепелева Н. В. Диалогическое взаимодействие автора и читателя посредством печатного текста / Н. В. Чепелева, Н. П. Федченко, Л. Ф. Яковенко // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2006. – Т. 2, вип. 4. – С. 107–116.

11. Чернявская В. Е. Интерпретация научного текста: учебное пособие / В. Е. Чернявская. – изд. 2-е. – М. : КомКнига, 2005. – 128 с.

Высоцкая Зоряна. Актуальные парадигмы исследования научного текста. В статье рассмотрено понятие «научный текст». Выделены критерии определения целого текста как единицы общения. Охарактеризированы основные подходы к анализу научного текста. Определены главные аспекты исследования научного текста. Обобщены взгляды лингвистов на понимание текста как уровня языковой системы. Раскрыты особенности познавательного подхода к анализу текста. Актуализирована роль функционально-стилистического и синергетического подходов к изучению научного текста. Определены средства выражения его диалогической природы.

Ключевые слова: научный текст, организация текста, языковая системность, языковая организация текста, коммуникативная ситуация, экстралингвистические факторы.

Visotska Zoryana. Actual Paradigms of Research of Scientific Text. A concept «Scientific text» is considered in the article. The criteria of determination of whole text as units of communication are distinguished. The basic going of the analysis of scientific text is described. The basic aspects of research of scientific text are certain. The looks of many Ukrainian and foreign scientists are reasonable to understanding of text as a level of the language system. The features of the cognitive going are exposed near the analysis of text. The role of the functionally-stylistic going is distinguished near the study of scientific text, synergetics going near consideration of the thinking processes presented in scientific text. Facilities of expression of dialogic nature of text are certain.

Key words: scientific text, organization of text, language system, language organization of text, communicative situation.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.2015